

УДК 94 (477).726.5

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/97-3-47>**Василь ХОМІЦЬКИЙ,**

orcid.org/0000-0002-9505-7266

кандидат історичних наук,

старший викладач кафедри української мови і літератури, історії та методики їх навчання в школі

Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії

імені Тараса Шевченка

(Тернопіль, Україна) vasulko1973@gmail.com

НАВЧАЛЬНА ЕКСКУРСІЯ, ЯК ПЕДАГОГІЧНИЙ ПРОЦЕС НА ПРИКЛАДІ ЛОСЯТИНСЬКОГО ЦЕРКОВНОГО МУЗЕЮ МИТРОПОЛИТА ЯКОВА (ПАНЧУКА) ПЦУ В СЕЛІ ЛОСЯТИН

Процеси державотворення та національне відродження в Україні, процеси інтеграції до європейського співтовариства потребують у суспільстві відповідних знань у галузі історичної освіти. При підготовці вчителів історії та громадянської освіти, потрібно особливу увагу звертати студентам у вивченні теорії та методики навчання історії та громадянської освіти в школі на критичне мислення, на важливість життєвих орієнтирів, прививати основи патріотичних знань, адже краще майбутнє, закладається і виховується в школі. Які знання з історії отримують учні та студенти в освітньому процесі, такі і будуть наслідки в недалекому майбутньому.

В умовах російської агресії, яка триває на українській землі вже дванадцятий рік, мимоволі задумуєшся в чому причина. Однією із таких причин є необізнаність в релігійних процесах, які відбулися і відбуваються на українській землі, ідейне розширення суспільства. Відокремлення Церкви від держави, які ще в 20-х роках минулого століття започаткували більшовики на чолі із Леніном не вирішило проблему, а навпаки поглибило. Церква це народ, який має свої переконання і звісно бореться за своє існування в суспільстві. Вирішує дуже багато суспільних проблем, зокрема мова, як основа кожної нації, звичаєве право і обрядовість, культурно-просвітницька та історико-просвітницька діяльність, соціальне служіння, широка палітра капеланської діяльності, а також спасіння душі, це складові духовної політики української Церкви. На уроках історії в школі, поглиблено діяльність церков в Україні не вивчають, але їхню проблематику у розділі культура та релігія розглядають. І вчителів, і учнів потрібно розібратися, а в чому проблема, яка постала напочатку 90-х років минулого століття, коли в Україні виникли, а згодом об'єдналися низка подібних в аббревіатурі Церков православного спрямування.

Саме завдяки навчальній екскурсії, яка є зв'язком минулого із сьогоденням можна доторкнутися до однієї із проблем історії України, на Тернопіллі у церковному музеї митрополита Якова (Панчука). В цьому році виповнюється двадцять років із дня заснування Лосятинського церковного музею митрополита Якова (Панчука) ПЦУ. Який розкриває постать священноархимандрита Почаївської лаври Якова (Панчука) і його невтомну боротьбу за відродження українського православ'я, і любов до української нації. Саме тут і викладач, і студент можуть зрозуміти позицію владики Якова відносно невідворотності створення православної Церкви в Україні і її неперспективний шлях становлення.

У дослідженні В. Р. Хоміцького показано історію впровадження навчальної екскурсії в педагогічному процесі в Україні. Виявлено використання навчальної екскурсії в пострадянський період в час антирелігійної боротьби. На прикладі Лосятинського церковного музею митрополита Якова (Панчука) показано новітній період національної історії. Використання навчальної екскурсії має не тільки навчально-пізнавальний характер, але й духовно-просвітницький із виховною функцією. Саме поєднати виховну функцію із духовно-просвітницьким аспектом можна у церковному музеї митрополита Якова (Панчука), який розміщений на церковному подвір'ї храму арх. Михаїла ПЦУ с. Лосятин Кременецького району на Тернопіллі.

Значення екскурсії чітко зазначається у народному прислів'ї: «Краще один раз побачити ніж сто разів почути». Екскурсії найкраще розширюють кругозір, зміцнюють теоретичні знання студентів, а ще діють за принципом «Хто не знає минулого, той не вартий майбутнього».

Ключові слова: навчальна екскурсія, церковний музей, митрополит, священноархимандрит.

Vasyl KHOMITSKY,

orcid.org/0000-0002-9505-7266

Candidate of Historical Sciences,

Senior Lecturer at the Department of Ukrainian Language and Literature,

History and Methods of Teaching These Subjects in Schools

Kremenets Regional Humanitarian and Pedagogical Academy named after Taras Shevchenko

(Ternopil, Ukraine) vasulko1973@gmail.com

AN EDUCATIONAL EXCURSION AS A PEDAGOGICAL PROCESS: THE CASE OF THE METROPOLITAN YAKOV (PANCHUK) CHURCH MUSEUM OF THE ORTHODOX CHURCH OF UKRAINE IN THE VILLAGE OF LOSYATIN

The processes of nation-building and national revival in Ukraine, as well as the processes of integration into the European community, require society to possess the necessary knowledge in the field of history education. When training teachers of history and civic education, particular attention must be paid to students' study of the theory and methodology of teaching history and civic education in schools, focusing on critical thinking and the importance of life values, whilst instilling the foundations of patriotic knowledge, for a better future is nurtured in schools. The knowledge of history that pupils and students acquire during their education will determine the consequences in the near future.

In the context of Russian aggression, which has been ongoing on Ukrainian soil for twelve years now, one cannot help but wonder what the cause is. One such cause is a lack of awareness of the religious processes that have taken place and are taking place on Ukrainian soil, and the ideological fragmentation of society. The separation of Church and State, initiated back in the 1920s by the Bolsheviks led by Lenin, did not solve the problem but, on the contrary, exacerbated it. The Church is the people, who have their own convictions and, naturally, fight for their existence in society. It addresses a great many social issues, including language as the foundation of every nation, customary law and rituals, cultural and educational activities, historical and educational initiatives, social service, a wide range of chaplaincy work, as well as the salvation of the soul; these are the components of the spiritual policy of the Ukrainian Church. In history lessons at school, the activities of churches in Ukraine are not studied in depth, but their issues are examined in the section on culture and religion. Both teachers and pupils need to understand the nature of the problem that arose in the early 1990s, when a number of Orthodox churches with similar abbreviations emerged in Ukraine and subsequently united.

Khomitsky's study traces the history of the introduction of educational excursions into the teaching process in Ukraine. It highlights the use of educational excursions during the post-Soviet period, at a time of anti-religious campaigns. Using the example of the Losyatyn Church Museum of Metropolitan Yakov Panchuk, the most recent period of national history is illustrated. The use of educational excursions is not only of an educational and cognitive nature, but also has a spiritual, enlightening and educational function. It is precisely in the Metropolitan Yakov (Panchuk) Church Museum, situated in the churchyard of the Church of St Michael of the OCU in the village of Losyatyn, Kremenets District, Ternopil Region, that one can combine this educational function with the spiritual and enlightening aspect. The value of excursions is clearly summed up in the popular proverb: 'It is better to see something once than to hear about it a hundred times.' Excursions are the best way to broaden one's horizons, reinforce students' theoretical knowledge, and, as the saying goes, 'Those who do not know the past are not worthy of the future.'

Key words: *educational excursion, church museum, metropolitan, archimandrite.*

Постановка проблеми. Вивчати рідну історію це велика справа. Адже ми не тільки розвиваємо компетентності, але й зростає патріотичне виховання. Одна справа, а має всебічний ефект. Навчальні екскурсії це дуже відповідально, бо потрібно продумувати всі деталі маршруту, нести відповідальність за студентів. Навчальний процес є дуже насичений і кожна екскурсія, вона несе в собі ще й рекреаційні властивості. Відвідування нової місцини на землі, заряджає позитивною енергією.

В Україні є дуже багато забутих, або не розвіданих місць, не досліджено особистостей з різних причин і це стимулює майбутнього фахового історика, вчителя історії поринути у вир нерозвіданих проблематик української історії. Викладачі мають звернути увагу студентів на розвиток локальної історії, дослідження сакральних пам'яток (хра-

мів, костелів, каплиць), місцевих священників та дяків, пересічних авторитетних парафіян. Будучи вчителем історії, а особливо сільським вчителем потрібно на ці речі звертати увагу. Бо саме історики мають взяти на себе відповідальність за цю ланку роботи.

На прикладі церковного музею митрополита Якова (Панчука) маємо можливість показати студентам, техніку та методику проведення навчальної екскурсії. Історія створення цього музею не проста. А особистість в честь якої він збудований національного масштабу. Виникає багато запитань, але є і відповіді. Бо село Лосятин розміщене за 5 км від Почаєва, а там століттями вкорінювалася доктрина «руського міра». Тому, все українське вичавлювалося із людської свідомості. Постанова церковного музею в с. Лосятин застав-

ляє задуматися пересічного українця, в чому річ. Особливо це важливо для студентів, вчителів та школярів, бо вони вивчають цей матеріал на уроках історії і можуть інформацію нести в маси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

В науці поняття «навчальна екскурсія» не нове. В процесі аналізу наукової літератури виявлено, що вивченням даної проблеми займалася низка вчених, серед яких можна виокремити К. Д. Ушинського, О. Я. Герда, О. Я. Райкову, Є. І. Тихееву, Т. В. Чорну, В. М. Торяник, А. В. Хридоchкін, В. М. Джинджоян, О. Д. Наровлянський, Г. В. Дефорж, К. Семенова, Г. Г. Яковенко, Є. В. Молочко та ін.

Проте дослідження навчальних екскурсій для студентів вузів виявилось недостатнє.

Мета статті провести аналіз поняття «навчальна екскурсія», показати на прикладі Лосятинського церковного музею митрополита Якова (Панчука) технологію її проведення. Обґрунтувати її для вивчення теорії та методики навчання історії та громадянської освіти в школі.

Виклад основного матеріалу. Етимологія слова «екскурсія» має латинське походження *excursio* – прогулянка, відвідини визначних місць, об'єктів, музеїв, храмів, монастирів тощо. А ось навчальна екскурсія пов'язана безпосередньо із педагогічним процесом, із темою, яка вивчається в навчальному закладі. Для кращого її засвоєння, для підсилення її змісту та розуміння, для активізації пізнавальної діяльності, і власне застосовується навчальна екскурсія (Чорна, 2017: 120–123).

Екскурсійна справа в Україні бере свій початок ще в другій половині XVIII ст., як відомо тоді українська держава належала іншим країнам. На західноукраїнських землях, де було віддано перевагу освіті, зростав інтерес до української мови та історії рідного краю й духовності. У цей час зароджуються перші екскурсії для учнівських груп, які організовували педагоги-просвітителі. Впродовж XIX ст. в Україні спостерігалось національно-культурне відродження, яке і сприяло впровадженню екскурсій через зростання інтересу до культурної спадщини українського народу зі сторони інтелігенції та українського студентства. Серед відомих осіб, які брали участь в екскурсіях того часу, були Яків Головацький та Іван Вагилевич, Іван Франко та Іван Нечуй-Левицький, Микола та Корнило Устияновичі (Торяник, 2022: 11).

На рубежі XIX-XX ст. в екскурсійному житті появляються комерційні структури, створені приватними підприємцями. За їх рахунок фінансуються різні українські свята, зокрема роковини з дня народження Т. Шевченка, різноманітні лекції

по всій Україні. На заході України інтерес до екскурсій зростав. У цей час появляються спортивні та краєзнавчо-туристичні товариства «Сокіл», «Січ», «Пласт», «Чорногора», «Луг». Поширюються екскурсії різного тематичного спрямування, зокрема це екскурсії для студентів за фахом. У 1921 р. почав діяти «Кружок любителів Львова» засновником якого був відомий історик І. Крип'якевич. Неодноразово історик сам виконував обов'язки екскурсовода. З утворенням товариства «Пласт» у 1924 р. одним із засновників якого був І. Крип'якевич, розпочинає свою роботу при товаристві ще й екскурсійна комісія. Але вже із 1920-х у радянській Україні система екскурсійних закладів перепрофільовується на задоволення запитів партійного керівництва (Торяник, 2022: 15).

З другої половини 1970-х – на початку 1980-х в Україні в екскурсійних організаціях розроблялися екскурсії, мета яких полягала в атеїстичному вихованню населення. Екскурсії носили назви, які відповідали комуністичним наративам, а саме: «Від релігії до атеїзму», «Релігія і сучасність», «За ширмою святості» тощо. Проте, з плином часу вже із середини 1980-х в екскурсійних організаціях звернули увагу на історико-релігієзнавчий аспект таких екскурсій (Торяник, 2022: 17).

З проголошенням незалежності України було відкрито низку релігійних музеїв, поживилась увага до релігієзнавчих процесів. В освітньому середовищі почали вивчатися діяльності релігійних діячів, постанови релігійних організацій і в пересічного студента почали виникати різні питання з приводу цих подій. Тому у вишах виникла потреба у вивченні релігієзнавства, та розвиток професійних компетентностей студентів у релігійних процесах в Україні. Почали формуватися різноконфесійні екскурсії до храмів, монастирів, церковних музеїв, яких в Україні на жаль дуже мало. На прикладі Лосятинського церковного музею митрополита Якова (Панчука), який був заснований у 2006 р., покажемо його роль у розвитку екскурсійної діяльності.

Який би найкращий не був урок у школі, чи пара в університеті, вони не замінять екскурсію в музеї, чи в храмі, в монастирі, чи деінде. Тут студент бачить, можна сказати «доторкається очима» і переосмислює, і запам'ятовує на все життя. Екскурсія не може бути жорстко обмежена в часі, її головний зміст – сприймання студентами предметів в природній обстановці. В навчальному процесі екскурсії поділяють: за відношенням до навчальних предметів – ботанічні, зоологічні, хімічні, фізичні, історичні, релігієзнавчі та ін.;

за змістом – тематичні та комбіновані; за відношенням до програм – програмні та позапрограмні (Фіцула, 2009: 208).

Екскурсії є складною формою навчально-виховної роботи. Вони відкривають певні можливості для використання комплексних методів навчання, збагачують знаннями студентів і самих викладачів, допомагають виявити практичну значимість знань, є ефективним засобом виховання студентів, зокрема їх емоційної та духовної сфери (Молочко, 2010: 245).

Зокрема у комплексі церковного музею є капличка апостола Якова брата Господнього. Своєрідністю якої, є облаштування її намоленими старими іконами. Перед екскурсією для відвідувачів звершується акафіст до ап. Якова брата Господнього. Поруч із церковним музеєм розміщений храм арх. Михаїла, де можна відчуті і оглянути православну літургію та культуру Волині, а також побачити богослужбові предмети, які пожертвував владика Яків своїм землякам. Екскурсію проводить священник-історик, який у своїй розповіді про історичні аспекти постагі митрополита Якова (Панчука) та діяльності Церкви, мимоволі звертає увагу на моральні засади. Адже саме мета цього музею не тільки донести відомості про церковне життя, а на прикладі митрополита Якова (Панчука) навчитися життєвих істин, якими оперував священноархимандрит Почаївської лаври.

Студенти відвідуючи екскурсії, отримують уявлення про події, що відбувалися в Україні. Під час екскурсії, можна вирішити багато питань, які пов'язані як з навчальним, так і виховним процесом. І це реально можна втілити тільки в наочній формі, в умовах спостереження (Методичні рекомендації, URL:<http://shkola.ostriv.in.ua/publication/code-5602B37F333C5/list-d4a04aF326>).

Навчальну екскурсію з історії проводять для студентів у різних місцях, але це позаурочна форма навчання для поглиблення теоретичних знань, а також для підсилення педагогічної мотивації. Дана екскурсія проводиться, або напередодні вивчення теми культури, або в кінці розділу для узагальнення знань та умінь (Методичні рекомендації, URL:<http://shkola.ostriv.in.ua/publication/code-5602B37F333C5/list-d4a04aF326>).

Особистість педагога у проведенні навчальної екскурсії відіграє ключову роль. Адже майстерність і послідовність викладу екскурсійного матеріалу, привертає увагу студентів. Вікові особливості відвідувачів не мало важний факт. Вони часто змінюються як в меншу, чи в більшу сторону і екскурсивод повинен з ними бути обізнаним і добирати інформацію цікаву для учнів

(Ярмаченко, 2001:169).

В процесі навчальної екскурсії використовують бесіду, розповідь та звичайно різні дидактичні методи та прийоми.

Отже, навчальна екскурсія це ефективний метод залучення як учнів, так студентів до сучасних технологій навчання.

Проведення навчальних екскурсій складається із трьох етапів:

1. Підготовчий.
2. Хід проведення екскурсії.
3. Після екскурсійна робота (підведення підсумків).

I. Підготовку до навчальної екскурсії планують заздалегідь. Вчитель з огляду на зміст навчального предмета визначає екскурсійні об'єкти. Перед самою екскурсією складають план і проводять інструктаж. Учням пояснюють як поводитися під час екскурсії, дають вказівки як провести власне спостереження і яку потрібно виконати роботу (зробити записи, зібрати матеріал та ін.). Учитель звертає увагу на відповідну тему програми і дає учням повторити матеріал, прочитати додаткову інформацію про об'єкт навчальної екскурсії (Фіцла, 2009: 209).

В даному випадку викладач коротко розповідає про Лосятинський церковний музей, де він розміщений і про його особливості. Студентам дається на домашнє опрацювання віднайти відомості про релігійні процеси 1988-1992 рр. в Україні, що дасть можливість їм задати екскурсиводу додаткові запитання і розширити кругозір в даній темі.

II. Хід екскурсії (методика проведення екскурсії).

1. Інструктаж з техніки безпеки. Потрібно в журналі з обліку проведення інструктажів зробити відповідні записи.
2. Учням потрібно повідомити тему, основні дидактичні та виховні завдання екскурсії.
3. Молитва в каплиці ап. Якова брата Господнього і коротка повчальна бесіда.
4. Розповідь про герб с. Лосятин.
5. Навчальна екскурсія в церковному музеї.

В музеї є один діючий виставковий зал, який складається з 12 експозицій на яких розміщена інформація, світліни, експонати як із церковного так із побутового вжитку митрополита Якова (навчальна література, документи, богослужбова література, медалі, ризи). Екскурсивод зупиняється біля кожної експозиції і у формі розповіді повідомляє відвідувачів музею. Окрім цього ведуться будівельні роботи з облаштування ще двох виставкових залів, у яких буде розміщена експозиція монастирів та історія Тернопільської єпархії ПЦУ (Хоміцький, 2016: 128–133).

III. Після екскурсійна робота (підведення підсумків).

Після проведення навчальної екскурсії власноруч закріпити результати. У формі інтерактивного методу «Мікрофон» в порядку черги кожен із учнів може розповісти свої враження та висловити свою думку. Студенти практикують задавати низку питань: – Яка новизна у проведенні екскурсії?

– Чи спромоглися виконати мету екскурсії, яку ставили перед собою?

– Чи вдалося виконати поставлені завдання?

– Чи виникли проблемні питання під час екскурсії та після її проведення?

– Чи в майбутньому екскурсії будуть викликати у Вас інтерес? (Кампов, 2019: 78–80).

Наявність оптимальних маршрутів «Тема – екскурсія» для викладача історії є важливим. В даній статті наведений приклад екскурсії до церковного музею. Дана екскурсія не тільки сприяє вивченню дисципліни історії України, а розширює діапазон всебічного розвитку з релігієзнавства та історії української православної Церкви (Костюк, 2014:176–181).

Опісля відвідувачі музею в книзі відвідувачів, записують інформацію про свої враження від почутого і побаченого.

Висновки. Екскурсія як навчальна дисципліна, має двояке значення: теоретичне і практичне. Це дасть змогу викладачеві правильно визначити їх місце в системі інших форм навчальних занять в освітньому процесі з даної дисципліни.

Вчасне проведення екскурсії підвищує інтерес і увагу студентів до навчального предмету, який вивчається, сприяє їх закріпленню та впровадження у практику. А ще, на прикладі Лосятинського церковного музею, у час проведення екскурсії, можна долучитися до виховного і патріотичного процесу і звернути увагу на корекцію поведінки самих студентів.

Екскурсійна робота сприяє розвитку пізнавальних процесів студентів, виникає потреба підвищення інтелектуального рівня та самоосвіти, що не мало важно сьогодні у розв'язанні численних завдань, які постають перед сучасною освітою.

Навчальні екскурсії на прикладі церковного музею, дають всебічний розвиток студентам, які переосмлюють проблеми сучасного становлення ПЦУ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кампов Н. С., Касинець О. В., Щур І. Ф. Навчально-тематичні екскурсії та їх роль у професійному становленні майбутніх фахівців туризму. Науковий вісник Мукачівського державного університету. 2019. Вип. 2 (1). С. 78–80.
2. Костюк Д. А. Навчальні екскурсії як метод формування фахової компетентності у майбутніх техніків-електриків сільського господарства. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. 2014. Вип. 199 (1). С. 176–181.
3. Методичні рекомендації щодо організації навчально-виховного процесу під час проведення навчальних екскурсій та навчальної практики учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Лист МОН № 19–61 від 06.02.08 року. URL:<http://shkola.ostriv.in.ua/publication/code-5602B37F333C5/list-d4a04aF326>(дата перегляду:28.02.2026).
4. Молочко Є.В. Екскурсії як форма вивчення й охорони пам'яток історії та культури Криму (друга половина XIX – початок XX ст.). Праці центру пам'ятокознавства. Зб. № 17, 2010 р. Вип. 17. 346 с. С. 245.
5. Ярмаченка М. Д. Педагогічний словник. К.: Педагогічна думка, 2001. 514 с. С.169.
6. Торяник В. М., Хрідочкін А. В., Джинджоян В. В. Екскурсіологія: підручник. За заг. Ред. Доктора юридичних наук, професора, В. О. Негодченка. Дніпро: ДГУ. 2022. 370 с. С. 11.
7. Фіцула М.М. Педагогіка: навч. пос. К. :Академвидав, 2009. 560 с. С. 209.
8. Хоміцький В., прот. Внесок митрополита Якова (Панчука) у розвиток автокефального руху 1992-2004 рр. в Україні. Роль особистості в Церкві: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (19.05.2016) Луцьк: Видавництво ВПБА ЕΚΚΛΝ, 2016. С.128–133.
9. Чорна Т. В. Роль навчальної екскурсії в активізації пізнавальної діяльності студентів при вивченні історії України. Професійна освіта: проблеми і перспективи. 2017. Вип. 12. С. 120–123.

REFERENCES

1. Kampov N. S., Kasynets O. V., Shchur I. F. (2019) Navchalno-tematychni ekskursii ta yikh rol u profesiinomu stanovlenni maibutnikh fakhivtsiv turyzmu. [Educational and thematic excursions and their role in the professional development of future tourism specialists]. *Naukovyi visnyk Mukachivskoho derzhavnoho universytetu.*, Mukachevo, 2 (1). 78–80. [in Ukrainian].
2. Kostiuk D. A. (2014) Navchalni ekskursii yak metod formuvannia fakhovoi kompetentnosti u maibutnikh tekhnikiv-elektrykiv silskoho hospodarstva. [Educational field trips as a method for developing professional competence in trainee agricultural electricians]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannia Ukrainy*, Kyiv, 199 (1). 176–181. [in Ukrainian].
3. *Metodychni rekomendatsii shchodo orhanizatsii navchalno-vykhovnoho protsesu pid chas provedennia navchalnykh ekskursii ta navchalnoi praktyky uchniv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv.* (2008) [Guidelines on the organisation of the educational process during educational excursions and work placements for pupils in general education schools]. Kyiv, Lyst MON № 19–61 vid 06.02.08 roku. *website*. URL: <http://shkola.ostriv.in.ua/publication/code-5602B37F333C5/listd4a04aF326> (data perehliadu:28.02.2026). [in Ukrainian].

4. Molochko Ye.V. (2010) Ekskursii yak forma vyvchennia y okhorony pamiatok istorii ta kultury Krymu (druga polovyna KhIX – pochatok XX st.). [Excursions as a means of studying and preserving the historical and cultural heritage of Crimea (second half of the 19th – early 20th centuries)]. Pratsi tsentru pamiatkoznavstva. Chornomorskyi litopys, Zb. № 17, Mykolaiv, 17. 245. [in Ukrainian].
5. Yarmachenka M. D. (2001) Pedahohichni slovnyk. [Pedagogical Dictionary]. Kyiv: Pedahohichna dumka, 169. [in Ukrainian].
6. Torianyk V. M., Khriochkin A. V., Dzhyndzhoian V. V. (2022) Ekskursolohiia: pidruchnyk. [Excursology: A Textbook]. Za zah. Red. Doktora yurydychnykh nauk, profesora, V. O. Nehodchenka. Dnipro: DHU. 11. [in Ukrainian].
7. Fitsula M.M. (2009) Pedahohika: navch. pos. [Pedagogy: A Textbook]. Kyiv. :Akademvydav, 209. [in Ukrainian].
8. Khomitskyi V., prot. (2016) Vnesok mytropolyta Yakova (Panchuka) u rozvytok avtokefalnoho rukhu 1992-2004 rr. v Ukraini. [The Contribution of Metropolitan Yakov (Panchuk) to the Development of the Autocephalous Movement in Ukraine, 1992–2004]. Rol osobystosti v Tserkvi: materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (19.05.2016) Lutsk: Vydavnytstvo VPBA EIKON, 128–133. [in Ukrainian].
9. Chorna T. V. (2017) Rol navchalnoi ekskursii v aktyvizatsii piznavalnoi diialnosti studentiv pry vyvchenni istorii Ukrainy. [The role of educational excursions in stimulating students' cognitive activity when studying the history of Ukraine]. Profesiina osvita: problemy i perspektyvy. Irpin, 12. 120–123. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 05.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

